

Biblioteka
MISLILO

KNJIGA 6

KAKO UMRETI

Seneka

KAKO UMRETI
DREVNI VODIČ ZA KRAJ ŽIVOTA

Kako razmišljati o Bogu

Drevni vodič za vernike i nevernike
Ciceron

Kako biti vođa

Drevni vodič za mudre vođe
Plutarh

Kako davati

Drevni vodič za davanje i primanje
Seneka

Kako ostati hladan i pribran

Drevni vodič za kontrolu besa
Seneka

Kako odneti pobedu u raspravi

Drevni vodič za umetnost ubeđivanja
Ciceron

Kako biti slobodan

Drevni vodič za stoički život
(Enhiridion i odabrani delovi Diskursa)
Epiktet

Seneka

KAKO UMRETI

Drevni vodič za kraj života

*Uredio, preveo sa latinskog i napisao uvod
Džejms S. Rom*

2021.

HOW TO DIE / Seneca
Copyright © 2018 by Princeton University Press

Izdavač
Miba books, DOO
Dušana Vukasovića 33, Beograd

Za izdavača
Miloš Seferović

Urednik
Žana Jevtić

Prevod
Ivana Maksimović

Lektura i korektura
Ivana Stijović

Priprema za štampu
Aleksandar Petrović

Plasman za Srbiju
011/713-80-36
065/2783-448

Tiraž
1.000 primeraka

Štampa
Neven, Beograd
www.mibabooks.rs

Sadržaj

UVOD	9
I PRIPREMI SE	17
II NEMAJ STRAHA	25
III NI ZA ČIM NE ŽALI	39
IV OSLOBODI SE	57
V POSTANI DEO CELINE	79
EPILOG: ČINI KAKO PROPOVEDAŠ	95
LATINSKI TEKSTOVI	99
BELEŠKE	165

Loše živi onaj ko ne ume dobro da umre.
(O spokojstvu duše 11.4)

UVOD

Nedavni eksperimenti su pokazali da psilocibin, jedinjenje koje se može naći u halucinogenim pečurkama, može značajno da smanji strah od smrti kod pacijenata obolelih od raka u terminalnoj fazi bolesti. Ovaj halucinogen izaziva osećaj da je „na širem planu sve baš kako treba“, rekao je farmakolog Ričard Grifits u intervjuu 2016. godine.¹Ispitanici su navodili kako imaju osećaj „prožimajuće povezanosti svih ljudi i stvari, svesti da smo svi u ovome zajedno“. Neki tvrde da su u toku svog psihodeličnog iskustva prošli kroz lažnu smrt, da su „zurili direktno smrti u oči... u nekoj vrsti generalne probe“, kao što je Majkl Polan preneo u svom *Njujorker* članku o ovim eksperimentima.²Susret, kako se ispostavilo, nije bio morbidan ni zastrašujuć već oslobađajuć i pozitivan.

„Na širem planu, sve je baš kako treba,“ To zvuči vrlo slično onome što je Lucije Anej Seneka propovedao rimskim čitaocima sredinom prvog veka nove ere, oslanjajući se na stoičku filozofiju pre nego na organski halucinogen, kao

način da prozre do istine. „Prožimajuća povezanost svih stvari“ je takođe bila jedna od njegovih centralnih tema, kao i ideja da se čitav život mora vežbati smrt jer je život, shvaćen na pravi način, zaista samo put ka smrti. Umiremo svakog dana od dana kad smo rođeni. U ovde sakupljenim odlomcima, uzetih iz osam različitih radova o etičkoj misli, Seneka se obraća svojoj publici, a kroz publiku i čovečanstvu uopšte, o potrebi da se smrt prihvati, čak dotle da se sopstveni život okonča, sa iskrenošću kojoj maltene nema ravne ni u njegovom dobu ni u našem.

„Uvek proučavaj smrt“, savetuje Seneka svog prijatelja Lukula, a i sâm je poslušao svoj savet. Od onoga što je najverovatnije njegov najraniji rad, *Uteha Marciji* (napisan oko 40. godine naše ere) do kapitalnog dela njegovih poslednjih godina (63-65), *Pisama o moralu*, Seneka se uvek iznova vraćao ovoj temi. Ona se pojavljuje niotkuda usred diskusija na druge teme, kao da mu nikada nije daleko od misli, podrška racionalnom samoubistvu koja prosto odzvanja, na primer, usred saveta o tome kako da kontrolišete svoj temperament u delu *O gnevu*. Proučene zajedno, kao što su u ovoj knjizi, Senekine misli su organizovane oko nekoliko ključnih tema: univerzalnost smrti, njena važnost kao poslednjeg,

odsudnog životnog rituala prelaska, njena uloga u čisto prirodnim ciklusima i procesima i njena sposobnost da duše oslobodi od tela, da nam pruži beg od bola, od degradacije ropstva, od okrutnih kraljeva i tirana koji bi inače mogli da unište naš moralni integritet.

Ovo poslednje je poseban značaj imalo za Seneku i njegove prvobitne čitaoce koji su često smrt ili degradaciju videli kao nešto što dolazi po nalogu imperatora. Političar koliko i filozof, Seneka je bio mladi senator tridesetih godina naše ere kada je Kaligula poludeo i počeo brutalno da maltretira one kojima nije verovao. Četrdesetih godina, pod Klaudijem, sâm Seneka je bio osuđen na smrt u suđenju koji je bio čista politička predstava, ali je presuda preinačena u izgnanstvo na ostrvo Korziku. Pozvan nazad u Rim i imenovan za tutora mladom Neronu, Seneka je pedesete i šezdesete godine prvog veka nove ere proveo u carskom domaćinstvu, posmatrajući kako Neron postaje sve izopačeniji i ubilački nastrojen prema članovima porodice koje je video kao pretnju. Na kraju se na njega, verovatno pogrešno, sumnjalo kao na zaverenika u neuspelom pokušaju atentata čime je Seneka i na sebe navukao Neronov gnev i bio primoran da izvrši samoubistvo u svojim šezdesetima, 65. godine nove ere.

Vek stari oblik rimske vladavine u kom je *princeps* ili „prvi čovek“ imao nezvaničnu, ali gotovo apsolutnu moć, naročito se u Neronovo doba ispostavio kao autokratija. Kao glavni Neronov savetnik više od deset godina, Seneka je verno služio sistemu i time se obogatio, što su mu savremenici zamerali (a i moderni čitaoci to čine). No, filozofija je nudila protivotrov toksičnoj atmosferi imperatorske palate. Seneka je nastavio da objavljuje traktate tokom svojih 15 godina uz Nerona, pružajući prijateljima i drugim senatorima širi moralni okvir za pronalaženje puta u turbulentnim vremenima. (Takođe je pisao i tragedije u stihu, od kojih su mnoge preživele i do danas, mada ovi radovi, nemerljivo drugačijeg tona od njegovih proznih dela, nisu uključeni u ovu knjigu.)

Seneka je, kao i mnogi vodeći Rimljani svog vremena, taj širi moralni okvir našao u stoicizmu, grčkoj školi misli koja je prethodnog veka došla u Rim i počela u njemu da cveta. Stoici su svoje sledbenike podučavali da traže unutrašnje kraljevstvo, kraljevstvo uma, u kom priklon vrlini i razmišljanje o prirodi donose sreću čak i zlostavljanom robu, osiromašenom izgnaniku ili razapetom zatvoreniku. Kod stoika su bogatstvo i položaj smatrani za *adiaphora*, „nebitnosti“, koje

ne donose ni sreću ni ono suprotno sreći. Sloboda i zdravlje su bili poželjni samo zato što su dozvoljavali da se misli i etički izbori održavaju u harmoniji sa *Logosom*, božanskim Razumom koji je, prema viđenju stoika, vladao kosmosom i pružao istinsku sreću. Ukoliko tiranin oduzme slobodu ili je zdravlje zauvek ugroženo, tako da se smernice razuma ne mogu više pratiti, onda je smrt bolja od života i samoubistvo ili samoeutanažija mogu biti opravdani.

Seneka je stoički sistem razmišljanja nasledio od svojih grčkih prethodnika i svojih rimskih učitelja, ali je novi značaj pridao njegovim doktrinama kada su u pitanju modaliteti smrti i, pre svega, samoubistva. Ova poslednja tema je u njegovom pisanju naglašena daleko više nego ono što nalazimo u drugim radovima stoika sačuvanim do danas, kao što su Epiktetovi *Razgovori* ili *Misli* Marka Aurelija. Mi moderni čitaoci moramo imati na umu da je kao neko upućen u političke intrige dva najizopačenija rimska vladara Seneka često bio svedok samoubistava kakve opisuje u svojim esejima. Kaligula i Nerone, kao uostalom i svi vladari iz dinastije Julijejaca-Klaudijevaca, redovno su od svojih političkih protivnika tražili da oduzimaju sebi život, preteći da će ih i pogubiti i oduzeti im imanja

ako to ne učine. Seneka je bio svedok mnogih prinudnih samoubistava, te se često vraća tome da li i kada pobeći od bola ili političkog tlačenja, učestalošću koja daleko prevazilazi druge stoike.

I na druge načine je Seneka više nego pratio doktrinu puta stoika. Povremeno pozajmljuje od epikurejaca, rivalske škole, ideju da je smrt prosto razlaganje na sastavne elemente i da ćemo imati novi „život“ kao deo drugih supstanci. Povremeno se oglasi na platonsku temu besmrtnosti i beskrajnih reinkarnacija ljudske duše. O životu posle smrti nije imao jasno definisane ideje osim ubeđenja da ne sadrži ništa čega se imamo plašiti i da su prikazi čudovišta i mučenja u Hadu koje pesnici šire samo prazne fikcije. I u svojim procenama samoeutanzije nije bio nepokolebljiv: ponekad bi hvalio one koji bolnu smrt ili pogubljenje predupređuju time što okončavaju sopstveni život, ali bi se drugih puta divio stamečnosti onih koji su odbijali ovo da urade. Čak i u slučaju samoubistva, koje on uopšteno brani kao bolji izbor od moralno uniženog života, Seneka otkriva da postoji jedan razlog za oklevanje: kada porodica i prijatelji od tebe zavise, otkriva u jednom pasusu svojih *Pisama*, možda moraš život od kog se rastaješ da povučeš nazad sa ivice ponora. (I sâm je kao mladić, ophrvan teškom

bolesti pluća, odbio samoubistvo zbog svog postarijeg oca, ili bar tako navodi u *Pismima* 78.1, što nije uključeno u ovu knjigu.)

„Pravo na smrt“, čak i u slučajevima bolne maligne bolesti, pokazalo se kao pitanje oko kog se moderna društva dosta spore. Samoubistvo uz pomoć lekara ili voljna eutanazija su, u vreme pisanja ove knjige, legalizovani u svega šačici država i četiri od pedeset saveznih država u Sjedinjenim Američkim Državama. U gotovo svim slučajevima su zakoni koji ove mere dozvoljavaju donešeni u poslednje dve decenije. Debate oko ovih zakonskih mera su obično bile užagrene i u njima su protivnici često argumente bazirali na ideji svetinje ljudskog života. No, Senekino pisanje nas podseća da postoji i svetinja smrti. „Umreti dobro“ je za Seneku bilo izuzetno bitno, bilo da je to značilo staloženo prihvatanje sopstvene smrti, biranje vremena i načina na koji ćete otići ili, kako često živopisnim primerima ilustruje, hrabro podnositi nasilje naneto telu, bilo svojom rukom ili rukom neumoljivog neprijatelja.

Kako su ovi primeri tako česti i tako turobni, modernim čitaocima Senekino pisanje ponekad deluje mračno ili opsednuto smrću, ali bi Seneka tim čitaocima mogao reći da su oni opsednuti

životom, zaluđujući sebe poricanjem važnosti smrti. Umiranje je, za njega, bila jedna od osnovnih funkcija života i jedina koja ne može biti naučena ili usavršena kroz ponavljanje. Kako umiremo samo jednom i vrlo verovatno bez upozorenja, presudno je da se unapred spremimo i da u svakom trenutku budemo spremni.

„Proučavajte smrt“, „izvodite probe smrti“, „vežbajte smrt“ – ovaj refren koji se neprestano ponavlja u njegovom pisanju nije, u Senekininim očima, proizašao iz mordbidne fiksacije već iz prepoznavanja toga koliko se polaže u prolazak pravim putem kroz ovaj esencijalni i finalni ritual prelaska. „Čitav životni vek je potreban da se nauči kako da se živi i – možda će vam ovo biti veće iznenađenje – čitav život je potreban da naučite kako da umrete“, napisao je u svom delu *De brevitae vitae* („O kratkoći života“ 7.3). Odlomci sakupljeni u ovoj knjizi – izabrani iz osam prozних traktata u kojima se smrt najviše nadviđa, pisanih u periodu četvrt veka u Senekinom životu – njegov su pokušaj da se ta lekcija ubrza.

I PRIPREMI SE

Senekino najveće prozno delo, Pisma o moralu, zbirka je pisama upućenih njegovom bliskom prijatelju, Lukulu, koji je kao i Seneka bio u svojim šezdesetima u vreme kada su Pisma napisana (63-65. nove ere). Smrt i umiranje su istaknuta tema u ovim pismima, a neka od njih se bave gotovo isključivo ovom temom, uključujući pisma 30, 70, 77, 93 i 101 – u ovoj knjizi navedena u celosti (što se vidi po uvodu i pozdravu na kraju) ili većim delom.

Početna tačka pisama obično je neki svakodneveni događaj iz Senekinog života, kao što je poseta bolesnom prijatelju ili (kao što je slučaj sa odlomkom koji sledi) ideja na koju je Seneka naišao čitajući. Iako imaju oblik intimne korespodencije, Pisma su pisana pre svega da bi bila objavljena i u njima je „ti“ kome se Seneka obraća ponekad Lukul, ali ponekad i rimska javnost ili čak čovečanstvo uopšte.

Epikur kaže „izvodi probe smrti“¹, ili ako nam je tako jasnije „odlična je stvar naučiti kako da

umreš“. Možda misliš da je beskorisno učiti za nešto što ćeš uraditi samo jednom, ali ovo i jeste razlog što treba da vežbamo. Uvek moramo proučavati ono o čemu ne možemo znati iz iskustva. „Izvodi probe smrti“ – onaj koji nam ovo kaže podstiče nas da vežbamo za slobodu. Oni koji su naučili kako da umru, zaboravili su kako da budu robovi. To je moć iznad i izvan svih drugih moći. Šta njima znače zatvor, čuvari, brave? Oni su na pragu slobode. Postoji samo jedan lanac kojim smo okovani, ljubav prema životu. Ako ga ne možemo zbaciti, neka bude toliko oslabljen da nas ništa, ako u nekom trenutku okolnosti to zahtevaju, neće sprečiti da budemo spremni odmah da učinimo ono što treba da se učini. (*Pismo 26.8-10*)

U pismu čiji odlomak sledi, Seneka podučava Lukula kako da savetuje neimenovanog prijatelja koji se povukao iz javnosti i posvetio mirnijem životu.

Da je [tvoj prijatelj] rođen u Partiji, od ranog detinjstva bi u rukama držao lûk, da je rođen u Nemačkoj, poneo bi koplje čim se zamomči, da je živeo u vreme naših predaka, naučio bi da jaše u konjici i rukama pokosi neprijatelja. Svaka

nacija svoje pripadnike nečemu uči i time njima zapoveda. Šta onda tvoj prijatelj treba da praktikuje? Ono što je dobro protiv svakog oružja i svake vrste neprijatelja: prezir prema smrti.

Niko ne sumnja da u vezi sa smrću postoji nešto užasno, nešto što naše umove, koje je Priroda obdarila ljubavlju prema sebi, uznemirava. Inače ne bi bilo potrebe da se pripremamo i oštrimo za ono u šta bismo mogli ući prateći izvestan voljni nagon, kao što nas sve pokreće samoočuvanje. Niko ne uči zadovoljno da leži na krevetu od ružinih latica, ako se ukaže za time potreba, već se pre čeličimo za ovo: da ne izdamo poverenje kad smo mučeni, da čuvamo stražu čak i ranjeni, ako treba čitave noći ne oslanjajući se čak ni na koplje, jer se san lako prikrade onima koji se na bilo kakvu podršku oslone...

Ali šta ako te u šaci drži žudnja za dužim životom? Moraš verovati da nijedna od stvari koje ti nestanu iz vidokruga i koje su uronjene u univerzum iz kog su potekle (i uskoro će poteći ponovo) nije istrošena. Ove stvari zastanu, ali ne umiru, baš kao što smrt koje se bojimo i klonimo prekida, ali ne oduzima naš život. Doći će ponovo dan koji će nas vratiti u svetlost.² Mnogi bi odbili taj dan da nas ne vraća bez naših uspomena.

Ali ću te posebno uputiti u sledeće: sve stvari koje izgledaju kao da umiru, zapravo su samo preobraćene, tako da bi oni koji napuštaju ovaj svet trebalo to da čine staloženo. Samo pogledaj kako se kolo univerzuma vraća samo sebi. Videćeš kako ništa u ovom univerzumu nije ugašeno, već sve naizmenično pada i podiže se. Leto ode, ali godina donese sledeće, zima zgasne, ali je meseci ponovo potpire. Noć zakloni sunce, ali dnevna svetlost u trenutku otera noć. Kakvo god kretanje sazvežđa se dogodilo, ono se ponavlja, jedan deo neba se uvek podiže, a drugi uvek tone ispod horizonta.

Nek najzad dođem do kraja, ali ću dodati ovu jednu misao: ni odojčad ni deca, niti oni čiji su umovi pogođeni, ne plaše se smrti. Odbojno bi bilo da nam razum ne nudi isto zadovoljstvo koje njima donosi njihova ludorija. Zbogom ostaj. (*Pismo 36.7-12*)

Seneka je čitav život patio od respiratornih problema koji su verovatno uključivali tuberkulozu, i od astme. Nelagoda je dosegala tu meru da je kao mladić, prema sopstvenim rečima, razmišljao o samoubistvu. Mora da je čitav život patio od napada kakav je opisao u odlomku koji sledi, ali su kako je stario dobijali na značaju, pogotovo s

obzirom na ime koje su im (prema Seneki) doktori dali – meditatio mortis – ili „probe smrti“.

Dragi Lukule,

Loše zdravlje me je blagosiljalo svojim podužim odsustvom, a onda se iznenada vratilo. „Kakva je to vrsta bolesti?“ pitaš. To je prikladno pitanje, kako nema nijedne koju nisam iskusio, no jedna je, može se reći, moja kletva. Ne znam koje je grčko ime za nju, ali bi *suspirium*³ bilo prikladno ime. Pojavljuje se silovito i naglo, kao tornado, gotovo se završi za sat vremena (jer ko bi mogao dugo da umire?). Svaka fizička tegoba i opasnost kroz mene prođu, ništa mi teže ne pada od toga. A kako i da bude drugačije? Ovo nije bolest već gubitak života i duše. Zato je lekari nazivaju „probom smrti“ i ponekada duh uspe ono što je dugo pokušavao.

Misliš li da sam, dok pišem ove redove, radostan što sam izbegao? Mislim da bi bilo suludo radovati se ishodu kao da je on neki oblik dobrog zdravlja, baš kao što je presmešno proglasiti pobedu kad je slučaj na sudu odložen. A ipak, i usred gušenja, nisam prestajao da se tešim hrabrim i srećnim mislima. „Šta je ovo?“ kažem sebi. „Da li me smrt tako često stavlja na probu? Neka: i ja sam dugo isto činio smrti.“ Kada je to

bilo, pitaš? Pre nego što sam rođen, jer smrt je nepostojanje. Znam kako je to. Posle mene će biti isto kao što je bilo pre mene. Ako u smrti ima bilo kakvih mučenja onda su ista ta mučenja morala postojati pre nego što smo izašli na svetlost, ali tada nismo osećali da nas išta tišti. Pitam te, ne bi li budalastim smatrao kada bi neko procenio da je lampi gore kad se ugasi nego pre nego što je bila upaljena? I mi smo ugašeni i upaljeni. Između ta dva, imamo osećaj i iskustvo, pre i posle istinski mir. U tome nismo u pravu, Lukule, ako ne grešim: mislimo da smrt dolazi posle, a istina je da dolazi i pre posle. Šta god je pre nas postojalo, to je smrt. Zašto je bitno da li ti je postojanje okončano ili nikada nije ni počelo? Ishod i jednog i drugog je samo to da ne postojiš.

Ohrabrivao sam sebe ovim i sličnim rečima, u sebi, jer nisam mogao da govorim. Onda mi je *suspirium*, koji se već pretvorio u neku vrstu dahtanja, već davao duže periode odmora i usporio . Ali čekaj, iako je uminuo, ja i dalje ne dišem lako i prirodno, osećam izvesno remećenje ritma, odlaganje između udara...

Veruj mi ovo na reč: ja neću drhtati kad mi kucne čas, spreman sam. Uopšte ne razmišljam o čitavom danu koji je ispred mene.⁴Hvali i oponašaj onog čoveka koji se ne ustručava da umre,

iako je prijatno živeti. Gde je vrlina u odlasku ako si izbačen? A ipak, i to je vrlina – izbačen sam, ali ću svejedno sâm otići. Mudar čovek nikada nije izbačen, jer je izbačen onaj što je primoran neko mesto da napusti, mudar čovek ništa ne radi nevoljno, on beži od neophodnosti jer priželjkuje ono na šta će ga neophodnost prisiliti. Zbogom ostaj. (*Pismo 54*)

Ništa ti u potrazi za umerenošću u svim stvarima ne može biti korisnije nego često da promišljaš koliko je životni vek kratak i koliko je neizvestan. Čega se god poduhvatiš, baci pogled prema smrti. (*Pismo 114.27*)